

Földügyi és hagyatéki szabályozás
Társadalmi gyakorlat Magyarországon a 16–20. században

Földügyi és hagyatéki szabályozás

**Társadalmi gyakorlat Magyarországon
a 16-20. században**

Magyar Kormánytisztviselői Kar – Magyar Nemzeti Levéltár
Budapest, 2023

A kötetet szerkesztette:
Kis József, Kovács Eleonóra, Ö. Kovács József, Németh István

© Ásványi Szabolcs, Balázs Gábor, Borbély Zoltán, Boross István, Borsy Judit, Demeter Gábor, Csikós Gábor, Eötvös György, Hegyi Klára, Héjja Julianna Erika, Horváth Attila, Horváth Gergely Krisztián, Horváth József, Káli Csaba, Nagy Szabolcs, Oláh András Pál, Sz. Simon Éva, Tóth Gergely, Tuza Csilla, 2023

MAGYAR KORMÁNYTISZTVISELŐI KAR

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

ISBN 978-963-631-342-5

Kiadja a Magyar Kormánytisztviselői Kar
és a Magyar Nemzeti Levéltár
A kiadásért felel dr. Ugodi Andrea elnöki jogkörben eljáró alelnök
és dr. habil. Szabó Csaba főigazgató

Olvasószerkesztő: Kis József, Kovács Eleonóra, Miklós Dániel
Borítóterv: Nagy Attila
Nyomdai előkészítés: Máté István

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt., Budapest
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

TARTALOM

Előszó	7
--------------	---

Földügyi szabályozás Magyarországon

Hegyi Klára – Sz. Simon Éva – Tuza Csilla: Adóztatás és földbirtoklás a 16–17. századi Magyarországon	11
Borbély Zoltán: A földbirtoklás szerepe a török elleni védelem szervezésében Felső-Magyarországon a 16–17. században	39
Demeter Gábor: A 18. századi országos összeírások településszintű statisztikai kiértékelésének és vizualizálásának néhány lehetősége ...	63
Tóth Gergely: „Vivunt ex agris” – Bél Mátyás Notitiájának mezőgazdasági vonatkozású adatai, s azok felhasználhatósága	109
Boross István: Az erdőhasználat alakulása a Bakony vidékén a 18. század második felében	121
Ásványi Szabolcs: Közös tulajdon – egyéni tulajdon. Az arányosításról és tagosításról hozott jogszabályok gazdasági és társadalmi hatása a dualizmus korában	147
Káli Csaba: Állami beavatkozás a földtulajdonlás rendszerébe a 20. század első felében – Zala megyei példák alapján	169
Balázs Gábor: Földosztás, szakigazgatás, politika. A magyar mezőgazdaság igazgatása a II. világháború utáni években	195
Csikós Gábor: Maradiság vagy helyi tudás? A jászdózsai tagosítás tapasztalattörténete az 1850-es években	247
Horváth Gergely Krisztián: Két kárpótlás Magyarországon. Egy összehasonlító elemzés vázlata	271

Hagyatéki szabályozás Magyarországon

Horváth József: Az 1848 előtti <i>Acta Orphanalia</i> irategyüttesek forrásértékéről (Győr megye iratanyaga alapján)	287
Borsy Judit: Árvaügyek a pécsváradi közalapítványi kerület baranyai uradalmaiban a 19. század első felében	303

Héjja Julianna Erika: A Békés vármegyei árvaszék személyi állománya a 19. század utolsó harmadában	327
Nagy Szabolcs: Az özvegyi jog tartalmának magyarországi változásai a 19. század második felétől	341
Horváth Attila: Egyes öröklési jogi intézmények fejlődése a 19–20. században. Különös tekintettel a végrendeletre, köteles részre és az ági öröklésre	355
Balázs Gábor: A 20. században keletkezett hagyatéki iratok levéltári értéke	363
Oláh András Pál: Hagyatéki eljárások földhivatali ügyintézési és iratkezelési kérdései	377
Eötvös György: Gazdátlan hagyatékok. Örökös kutatás Magyarországon	389
A kötet szerzői	397

Tóth Gergely

„VIVUNT EX AGRIS”*

Bél Mátyás *Notitiájának* mezőgazdasági vonatkozású adatai,
s azok felhasználhatósága

Egy máig fel-felbukkanó legenda szerint Bél Mátyás, a nagyhírű pozsonyi tudós maga vett vándorbotot a kezébe, s járta be Magyarország tájait, hogy hazájáról leírást készítsen. Habár ezt a kedves és romantikus elképzelést immár a mítoszok közé kell sorolnunk, az tény, hogy Bél hatalmas műve, a többezer oldalra rúgó *Notitia Hungariae novae historico-geographica* páratlan gazdagsággal tárja fel a korabeli Magyar Királyság természetrajzát, történelmét és nem utolsó sorban mezőgazdasági viszonyait – ebben pedig a szerzőt helyben lakó ismerősei, illetve a vármegyéket bejáró fizetett munkatársa segítették.¹ Nem meglepő, hogy a *Notitiát* régóta számon tartják az agrártörténet kutatói: elég itt a Dóczy Jenő, Wellmann Imre és Bakács István által összeállított bibliográfiára, valamint ifj. Barta János és Wellmann Imre tanulmányaira utalnom.² Különösen az utóbbi szerző ért el fontos eredményeket a kérdés kutatásában, elsősorban azzal, hogy kollégáival lefordította a *Tractatus de re rustica Hungarorum* című munkát (Értekezés Magyarország mezőgazdaságáról), amelyet Bél Mátyás munkatársa, Matolai János készített – Bél elgondolásai alapján.³

Wellmann tanulmányai és kutatási eredményei azonban szemléletükben mára már jócskán elavultak, illetve az is látható, hogy elsősorban a *Tractatusra* koncentrált, míg a *Notitiával* kapcsolatos megállapításai felszínesek, érintőlegeseek. Ezért indokoltnak éreztük, hogy Bél Mátyás nagy

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Bél Mátyás műve, illetve annak a szerző életében megjelent kötetei: Bél 1735–1742. Bél életére és munkásságára alapvető segédlet az 1984 előtti szakirodalom vonatkozásában: Belák 1984. Az újabb irodalomra lásd: Horváth 2003; Tóth 2007. A segítőtársakra lásd: Szelestei N. 1989, 62–72.; újabban Tóth 2007, I. 63–128.; Tóth 2007, II. passim. A segítőkkal való kapcsolattartásra bőséges információkat nyújt a tudós levelezése. Lásd: Bél 1993, passim.

² Az említett agrártudományi bibliográfia tartalmazza Bél országleírását, az ebből készített kivonatot (*Compendium*), s annak kiadásait, valamint a tudós kisebb, mezőgazdasági vonatkozású tanulmányait is. Lásd: Dóczy–Wellmann–Bakács 1934, nr. 248., 254., 385., 386., 478., 549., 711., 728., 745., 1159. Barta és Wellmann vonatkozó tanulmányai: Barta 1981; Wellmann 1984; Wellmann 1985; Wellmann 1990.

³ Bél 1984b. A műre még lásd: Wellmann 1984; Tóth 2007, I. 17–18., 25., 51., 52–53., 74., 95.

munkáját ismét vizsgálat alá vegyük ebből a szempontból is. Ezt azért is megtehettük, mert az utóbbi években kollégáimmal megjelentettünk Bél *Notitiájának* kiadatlan részeiből huszonegy vármegyeleírást, így már ezeket szintén alaposan ismerjük.⁴ Jelen vizsgálódásunk során tehát arra voltunk elsősorban kíváncsiak, hogy mi motiválta Bél a mezőgazdaságra vonatkozó adatok gyűjtésében, mennyire volt felkészült, milyen adatok érdekeltek, és hogy a mai kutatásnak miben lehet hasznára a munkája.

A *Notitia* kérdőívei: mire volt kíváncsi Bél Mátyás?

Bél esetében igen szerencsés, hogy kéziratos hagyatékának köszönhetően ismerjük a *Notitia* elkészítésének folyamatát, illetve Bél adatgyűjtési módszereit is.⁵ Ahogy utaltunk rá, a pozsonyi tudós az esetek többségében nem maga gyűjtötte az adatokat. Erre amúgy sem volt lehetősége, mivel a pozsonyi evangélikus gimnázium rektora, majd a pozsonyi német evangélikus gyülekezet lelkésze volt. Így a legkézenfekvőbb módszerhez, vagyis a kérdőívekhez folyamodott. Ezeket küldte el adatszolgáltató ismerőseinek, illetve ezeket adta a kezébe fizetett munkatársának, a már említett Matolai Jánosnak.⁶

A legteljesebb, „Nagyhont vármegyére” (Hont vármegyének a Kishonti járás nélküli részére) vonatkozó kérdőívben – amely valamikor 1736–1739 között készült⁷ – több kérdés is irányul a mezőgazdaságra. Az egyik legfontosabb az általános rész természetföldrajzi tagozatában található: „A vármegye termékenységéről, avagy terméketlenségéről: milyen terményeket avagy terméseket hoz; hol terem inkább vagy kevésbé bort vagy gabonát?”⁸ Szintén fontos az általános rész politikai tagozata, ahol ez a kérdés olvasható: „A lakosok elfoglaltságairól, és arról, hogyan élnek, milyen sorscsapások sújtják őket stb.”⁹ E kérdésnek köszönhetően a leírások eme részében is gyakran előjön a mezei gazdálkodás és annak nehézségei, a la-

⁴ Lásd: Bél 2011; Bél 2012; Bél 2016; Bél 2017; Bél 2018; Bél 2020. A fordításban megjelent vármegyeleírásokra lásd: Belák 1984; Horváth 2003, 285–287.; Tóth 2007; Bél 2014.

⁵ Bél Mátyás kézirataira lásd: Szelestei N. 1984; Tóth 2006.

⁶ Ezekről a kérdőívekről hosszabban írtam a disszertáciomban. Lásd: Tóth 2007, I. 65–73.

⁷ Lásd erre: Tóth 2007, I. 66.

⁸ „De fertilitate vel sterilitate Comitatus, quas fruges, fructusve ferat; qua vino, aut frumento magis, vel minus proficiat.” Tóth 2007, I. 67.

⁹ „De incolarum occupationibus, et quomodo vitam tolerent, quibus affliguntur miseriis etc.” Uo.

kosok által termesztett haszonnövények, és más egyebek. Ugyancsak lényeges a falvakkal kapcsolatos kérdőpontok között az alábbi: „A falu szántóföldje, terményei, szőlők stb.”¹⁰

Tény, hogy a kérdőív önmagában nem volt garancia az érdemi adatokra: sok múltott az adatközlőn is. Mégis, igen gyakran a kisebb közösségek gazdálkodásával kapcsolatban is bőséges információkkal szolgálnak a *Notitia* leírásai. Bél ugyanis, ha megvolt hozzá az anyag, mindig érzékletesen írt az egyes falvak földjeinek minőségéről, és arról is, hogy a falusiak milyen terményeket vetnek, a falu földjének mely részét használják legelőként, szántóként, mennyi az erdejük, és így tovább. Ebben különbözik, és ezért gazdagabb a *Notitia* a mezőgazdaságra vonatkozó adatok tekintetében a Matolai-féle *Tractatus*nál, amely inkább egy általános áttekintés – bár nyilvánvalóan annak az adatgyűjtésnek a tapasztalatain (is) alapul, amelyet Matolai Bél megbízásából a vármegyeleírások elkészítése érdekében végzett el.¹¹

A *Notitia* lehetséges módszertani előzménye: az utazási irodalom

Vajon mi ösztönözte a szerzőt, hogy országleírást készítsen, illetve hogy művében – egyéb információk mellett – a mezőgazdaságra, illetve a paraszti életformára vonatkozó adatokat gyűjtsön? Erre a kérdésre sok homályos és kevésbé igazolható válasz született: kezdve Bél paraszti származásával, Magyarország megismerésére, illetve „felemelésére” irányuló általános szándékával, problémaérzékenységgel, a parasztság iránti rokonszenvével, társadalomkritikájával és így tovább.¹² Bizonyosan ezek a tényezők is számítottak, de fontosabbnak vélem Bél Mátyás lehetséges tudományos mintáit. Egy ideje ugyanis azt gondolom, hogy nem a sokat emlegetett német államismeret (Statistik, Staatskunde) lehetett Bél fő előképe – amely a korszakban még inkább elméleti jellegű, és az egyes államok összehasonlítását, politikai rendszereik összevetését tűzte ki célul¹³ –, hanem az úgynevezett apodémikus, azaz utazási irodalom.

¹⁰ „Vici ager, fructus, vineae, etc.” Tóth 2007, I. 67.

¹¹ A *Notitia* és a *Tractatus* között igen sok megfelelést lehet találni, ami persze nem csoda, hiszen Matolai az előbbinek egyik fő adatgyűjtője, az utóbbinak szerzője volt. Matolaira és a Bél megbízásából végzett adatgyűjtői tevékenységére részletesen lásd: Tóth 2007, I. 74–86. Szerzőségére a *Tractatus* vonatkozásában lásd: Wellmann 1984, 18–19.

¹² Ami a társadalomkritikát, illetve a parasztság iránti szimpátiát illeti, különösen a második világháború utáni marxista történetírás hangsúlyozta ki (illetve túl) ezeket a motívumokat Bél esetében. Vö. Wellmann 1984, 28–29.; Wellmann 1985, 62–63.; Wellmann 1990, 186.

¹³ Lásd ezekre: Valera 1986.

Ez a gyorsan fejlődő, korán tudományos jellegűvé váló műfaj – amely egyébként a későbbi államismereti-statisztikai irodalom fontos előzményének tekinthető – már a 16. században komoly módszertani munkákat eredményezett, amelyek az utazóknak segédletet nyújtottak egy-egy ország leírásában.¹⁴ Zwinger, illetve Rantzau *Methodus apodemica*i Bél kérdőíveihez hasonlóan kérdéseket illetve témaköröket tartalmaznak, amelyekre az úton lévőknek ki kellett térnie, és e témakörök között szerepelnek egy-egy vidék mezőgazdaságára, terményeire, illetve földje minőségére vonatkozó kérdések is.¹⁵ Sőt, Rantzau valóságos kasszótárat készített arról, hogy milyen jelzőkkel írható le egy-egy terület – a szókincse pedig szépen összecseng Bél leírásaival.¹⁶ Összességében az mondhatom, hogy az apodemikus irodalom univerzális érdeklődése, tudományos igényessége bizonyosan hatott Bélre, de e hatás felderítéséhez további kutatások kellene.

Bél 1722. évi javaslatai a gazdaság fejlesztésére

Van ugyanakkor egy fontos szöveg, amely azt mutatja, hogy Bélt a fenti mintáktól függetlenül is foglalkoztatták gazdasági kérdések. 1722-ben ugyanis papírra vetette magánjellegű elképzeléseit Magyarország „közgazdaságáról”, amelyet utóbb Wellmann Imre adott ki.¹⁷ Wellmann helyesen jelzi ezzel kapcsolatban, hogy ugyanekkor országos szinten is folytak tárgyalások a kérdésben: az 1715. évi országgyűlésen felállított és a gazdasági helyzet javítását célzó bizottság éppen az 1722. évi diétára készült el javaslataival.¹⁸ Én magam ennél is tovább menve úgy vélem, hogy Bél tervezetének bizonyosan volt köze e bizottság munkájához, amit az időbeli

¹⁴ Lásd erre általában Justin Stagl munkáit: Stagl 1980; Stagl 2004. Utóbbi könyvében a szerző határozottan utal arra, hogy ennek a műfajnak voltak olyan tendenciái, amelyek az államismeret felé mutatnak; sőt, jelzi, hogy a 18. századi német államismeret (Statistik) vezető professzorai, Achenwall és Schlözer az utazási irodalmat is vizsgálták és oktatták, mint az államismeret egyik fő forrását. Lásd: Stagl 2004, 56–57., 63–64., 77–78.; és főleg 88–89. Az utazási irodalom a 18. században is virágzott, amint ezt a német és részben a magyar forrásanyag vizsgálata is jelzi. Vö. Kulcsár 2006.

¹⁵ Zwinger művében szerepel több mintaleírás, így például a Bazel környéki régióról (Zwinger 1577, 164–166.), vagy Bazel városáról (Zwinger 1577, 167–226.) A tematika sok ponton megfeleltethető Bél vármegye-, illetve városleírásainak, de közvetlen mintának nem tekinthető. Theodor Zwinger fontosságára az *ars apodemica*, vagyis az utazási irodalom terén lásd: Stagl 2004, 57–65., 70–81., et passim.

¹⁶ Lásd: Rantzau 1608, 14–18. Rantzaura és művére vonatkozóan lásd: Stagl 2004, 128.

¹⁷ Wellmann 1990.

¹⁸ Lásd: Wellmann 1990, 185.

egybeesés, a pozsonyi tudósnak a politikai elit számos tagjával ápolott kiváló kapcsolata,¹⁹ illetve a tartalmi hasonlóság is sugall. Bél ugyanis a bizottsági javaslatokkal egyezően, az export növelésével, vagyis merkantilista szellemenben képzelte el a honi gazdaság fejlesztését.²⁰ Ennek rendelte alá a mezőgazdasággal kapcsolatos javaslatait – tény ugyanakkor, hogy a parasztság helyzetének jobbítását is szorgalmazta.

Erre utal több elképzelése. Azt ajánlotta például, hogy a fejedelem az állami adót pénz helyett gabonában kérje, és ezzel aztán kereskedhetne. Nagy terhet ró ugyanis a jobbágyra a pénzben kért adó, mivel ennek előteremtéséhez el kell adnia a terményét, amire nincs lehetősége. Ehhez kapcsolódóan sürgette állami magtárak létrehozását, hogy a termékeny években fel lehessen vásárolni a gabonát a parasztoktól. Hozzáteszi: amennyiben látná a paraszt, hogy a külföldiek felvásárolják a gabonát, ő is nagyobb kedvvel művelné a földet.²¹ Bél létező problémát taglalt: a 18. század elején nagy gondot okozott a fejletlen bel- és külkereskedelem, mert a terményfelesleget paraszt és földesúr egyaránt nehezen tudta áruba bocsátani.²² Annyi viszont megjegyzendő szerzőnkkel kapcsolatban, hogy sem itt, sem más műveiben nem ajánlja új, fejlettebb művelési módok vagy növények átvételét, továbbá még sokszor feltűnnek antik tekintélyek nála, mint Cato vagy Columella, illetve nem volt különösebben tájékozott a korabeli modern mezőgazdasági irodalomban sem.²³ Igaz, mindez általában

¹⁹ Wellmann szerint „Bél Mátyás, az egyszerű lelkész, az előkelő urak tervezetéről részleteiben nem lehetett tájékozva [!]”. Lásd Wellmann 1990, 185. Bél ugyanakkor nem „egyszerű” lelkész volt. 1708–1714 között ő volt a beszercebányai iskola rektorhelyettese, majd rektora, 1714–1719 között pedig a pozsonyi iskola rektora, így számos előkelő nemesifjú gondviselőjeként szoros kapcsolatot tartott fenn a protestáns nemesség több jelentős családjával. 1719-től a székváros, Pozsony német gyülekezetének evangélikus lelkésze lett, s ahogyan addig, úgy ezután is igen aktív összeköttetései voltak számos protestáns országgyűlési követtel, illetve bizottsági taggal, így például Ráday Pállal, aki a fent említett bizottság munkájában is részt vett. Ráday tagságára lásd a törvénytörvényt (1715: LIX., CJH 1900. 1657–1740, 486–487.); Bél és Ráday viszonyára lásd: Bél 1993, passim; illetve Tóth 2007, I. 37., 41., 42., 66., 95., 102., 104–105. A magam részéről egyáltalán nem tartom kizártnak, hogy maga Ráday kérte fel Bél, hogy fejtse ki véleményét a gazdaság fejlesztésére vonatkozóan.

²⁰ Bél tervezetének merkantilista jellegére Wellmann is felhívja a figyelmet. Lásd: Wellmann 1990, 185–186.

²¹ Lásd a Wellmann által eredetiben közölt szövegben. Wellmann 1990, 192–193.

²² Vö. Bakács 1936, 296.; Wellmann 1985, 61–62, 64.; Wellmann 1990, 185.

²³ Ez jellemző a Matolai által összeállított *De re rusticára*, de a Bél által írt vármegyeleírásokra is. Lásd erre Bél 1984b. A vármegyeleírások között példaként állhat Sopron vármegye leírásának természetrajzi tagozata, s benne a mezőgazdaságról írtak. Lásd: Bél 2001–2006, I. 114–117.

jellemző volt a 18. századi magyarországi mezőgazdasági szakirodalomra – amint azt Bakács István és ifj. Barta János kimutatta.²⁴

Mezőgazdaság, földhasználat, termények a *Notitia* lapjain

Immár rátérve a *Notitia* mezőgazdasággal, földhasználattal kapcsolatos réseire, elsőként a vármegyében, illetve az egyes városok, falvak határában termesztett növények ismertetésére szeretném felhívni a figyelmet. Láttuk, hogy a kérdőívben erre Bél kíváncsi volt, így sokszor igen gazdag ismertetést olvashatunk a témában. Csak néhány példa: szerzőnk elmondása szerint Árva vármegyében az Alsó járásban megterem a búza, rozs, árpa, zab; a gyümölcsfáknak kedvez a föld (körte, szilva), de a koránérő gyümölcsöknek nem. Termesztenek viszont zöldségeket, és különösen kedvelik a pasztinákat.²⁵ Sárosban leginkább a len terem meg, emellett sok káposztát, konyhakerti növényt vetnek.²⁶ A Gömör vármegyei Csetnekről pedig megtudjuk, hogy jó szántóföldekkel és rétekkel bír; a földeken kender és lencsét termesztene.²⁷ Bél emellett rendszeresen kitér arra, hogy milyen minőségű a talaj (kövecses, homokos, termékeny, meddő, „kövér” stb.), s hogy ez milyen földhasználatot tesz lehetővé.²⁸

Sok esetben találunk adatot a *Notitiában* arra is, hogy a parasztság milyen keretek között használja a földet. Gyakran lehet ezért olvasni a puszták jobbágyság általi bérléséről, különösen, ha a falu határa szűkös a közös-

²⁴ Habár a korabeli szakirodalomban előfordulnak javaslatok bizonyos újításokra, ezek szerény mértékűek, továbbá az antik szerzők műveit is újranyomták és nagy becsben tartották eme időszakban. Vö. Bakács 1947, 142–143., 147.; Barta 1981, 18–19.

²⁵ Lásd: Bél 2011, 64–65.

²⁶ „Iuxta et brassicae cultus, plantatioque olerum est culinarium omnis generis. Sed praecipuae fertilitatis, qua haec ora gloriatur, est copia lini...” Bél 2018, 48.

²⁷ Bél 2020, 243. Fordításban: Bél 1992, 44.

²⁸ Így például a Torna vármegyei Udvarnok (ma Szádudvarnokméhész része, Dvorníky-Včeláre, Szlovákia) földje tele van kavicssal és apró kövekkel („sabulo et glarea offusus”), s ezért terméketlen, vagy legalábbis trágyázást igényel („atque idcirco infoecundus, certe laetaminis indigus”). Lásd: Bél 2020, 3317. (fordítás: Bél 2002, 78.) Komárom vármegye földje részben puha, porhanyós, kövér („hic pulla est, resoluta, atque pinguis”), részben kavicsos; a jó minőségű fekete földben megterem a búza és a kukorica („törökbúza”) is („ubi terra nigra et bona, tritici pulchri ferax est, aliasque quoque frugum species, praesertim *zeam*, Hungaris *török buza* foveat...”). Bél 2016, 284. (fordítás: Bél 1996, 31.) A zempléni Sztakcsin (ma: Stakčín, Szlovákia) földje viszont dombos, hegyes területen fekszik, s kiválóan kihajt rajta a – nyírfá; ha egy-két évig parlagon hagyják, úgy benővi az erdő, hogy nem lehet felszántani („...solo tamen collino, montoso, et betulae gignendae pronum [! pronu]. Si uno alterove anno negligatur, ita silvescit, ut inarari nequeat.”). Bél 2018, 227.

ségnek. Jellemző módszer ez az Alföldön (például Kecskeméten), illetve a jáász és kun kerületekben (Kunhegyes), de a hódmezővásárhelyiek, dunapatajaiak, simontornyaiak is bérelnek prédiúmokát – amint azt Bél ismertetéseiből megtudjuk.²⁹ Zemplén vármegye leírása pedig azért érdekes, mert az adatgyűjtő Matolai igen részletesen beszámolt a tokaji borvidék szőlőinek tulajdonlásáról. Kiderül a szövegből, hogy a helyiek szinte nincstelenek, saját szőlőskerttel nem rendelkeznek, ehelyett zsellérsorban élnek, mivel a szőlők túlnyomó részét főnemesek, vagyonosabb köznemesek, illetve városok birtokolják.³⁰

Igen sokszor kerül szóba Bélnél az erdőhasználat. Az erdő a korszakban három dolog miatt fontos gazdálkodási szempontból: a vadászat, faizás és a sertések makkoltatása miatt. A vadászat kapcsán Árva vármegye ismertetésében Bél leírja, hogy a parasztok csak akkor vadászhatnak, ha erre a földesúrtól pénzen vett engedélyük van, vagy ha a földesúr parancsot ad a vadászatra, mint egyfajta robotra.³¹ Más vármegyében ugyanakkor eltérő volt a szabályozás. A faizás – derül ki a *Notitia* egyes részeiből – egyes helyeken engedélyezett, máshol tiltott; és ugyanez a helyzet a makkoltatással is. Ezek az adatok elsősorban a vármegyeleírások általános részében, a természetföldrajzi tagozatban találhatók.

Láttuk, hogy Bél fontosnak tartotta a köznépet sújtó nehézségek ismertetését is, és erre külön is rákérdezt a kérdőívben. Ennek köszönhetően erről is számtalan egyedi adat olvasható a *Notitiában*. Ung vármegyében – írja szerzőnk – az árvizek nyomorítják meg a népet, amelynek így pusztul a földje, és annak minősége is silányul; hogy előteremtsék a pénzt az adókra, napszámosnak kell szegődniük.³² Közép-Szolnok vármegyében, Haroklyán faluban Bél elmondása szerint a román parasztok odébbállnak a robotmunka és az adók elől³³ – ezt a jelenséget máshol is észleli. Szerzőnk emellett igen gyakran megemlíti a vásárok és a kereskedelem hiányát, s e hiány következményeként a termények eladásának nehézségeit is, ahogy

²⁹ Kecskeméttel kapcsolatban lásd: Bél 1735–1742, III. 154–155. (fordítás: Bél 1982, 15.) Kunhegyes lakosai által bérelt puszták: Tomaj, Kolbász, Bánhalma. Lásd: Bél 2023, 279. (fordítás: Bél 1975, 27.) Hódmezővásárhely pusztabérlésére lásd: Bél 2023, 204. (fordítás: Bél 1984a, 49.) Dunapataj: Bél 1735–1742, III. 584. (fordítás: Bél 1982, 63.) Simontornya: Bél 2017, 171. (fordítás: Bél 1979, 353.)

³⁰ Bél 2018, 163–165.; még lásd Wellmann 1985, 62.

³¹ Bél 2011, 61.

³² Bél 2018, 254, 257. Fordítás: Bél 2014, 39–40, 45.

³³ Matthias Bel: *Historia Comitatus Szolnok Mediocris*. HU-EFK Hist. I. kkk. p. 33.

azt a fent említett tervezetében is hangoztatta. Bars, Zala, Tolna, Somogy, Békés és Szatmár vármegye leírásában egyaránt ezt jelöli meg az egyik súlyos problémaként.³⁴

Összegzés: hogyan hasznosíthatók a *Notitia* adatai?

A fentiekben elősorolt egy-két példa csak néhány csepp az adattengerben. Alig érintettem az állattenyésztésről írtakat, vagy éppen a szőlőművelés, halászat bemutatását, amelyek szintén nagy terjedelemben szerepelnek a leírásokban. Rövid áttekintésemben arra igyekeztem rámutatni, hogy milyen, mezőgazdasággal kapcsolatos adatokat tartott eredetileg is fontosnak Bél – ez mutatkozott meg a kérdőívekben –, és hogy mindez hogyan jelent meg magában a műben.

A *Notitia* véleményem szerint kiválóan alkalmas arra, hogy egy-egy termény korabeli elterjedtségét, esetleg felhasználásának módját vizsgáljuk a belőle összegyűjtött adatok alapján. Nagyszerű kútforrás lehet továbbá akkor is, ha egy-egy haszonállat 18. század eleji magyarországi tenyésztéséről szeretnénk képet kapni. Az utóbbira jó példának tartom kollégám, Benei Bernadett munkáját, aki a korabeli sertéstenyésztéssel, makkoltatással kapcsolatban gyűjtötte össze a *Notitiában* található, szétszórt adatokat, s elemezte ki azokat – egyéb forrásokkal egybevetve – egy rendkívül komplex és érdekes tanulmányban.³⁵ Úgy vélem tehát, hogy a helytörténeti kutatók mellett (vagyis egy-egy település, város, vármegye földhasználatának vizsgálatán túl) ezen a téren lehet eredményes a *Notitia* felhasználása az agrártörténettel foglalkozók számára. Láthattuk ugyanakkor, hogy a parasztság korabeli helyzetével is sokat foglalkozik szerzőnk, amely szintén egy kiaknázandó jellegzetessége a *Notitiának*. Összességében úgy gondolom, hogy a Magyar Királyság 18. századi mezőgazdaságát és korabeli lakosainak életmódját tekintve a *Notitia* megkerülhetetlen forrás – s bízom benne, hogy ezt a fentiekben sikerült valamennyire érzékeltetnem.

³⁴ Lásd például Zala vármegye ismertetésében: Bél 2012, 452. (fordítás: Bél 1999, 19.) Szintén felhívja a figyelmet Bél eme kijelentésére Horváth Gergely Krisztián. Lásd: Horváth 2003, 279.

³⁵ Lásd: Benei 2022.

Bibliográfia

Levéltári források

HU-EFK = Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár

Kiadott források

- Bél 1735–1742 = Bel, Matthias: Notitia Hungariae novae historico-geographica. I–IV. Viennae, 1735–1742.
- Bél 1975 = Bél Mátyás: A kunok és jászok avagy filiszteusok kerületei. Bev., ford.: Illyés Bálint – Szóts Rudolf. In: Bács-Kiskun megye múltjából. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1975. 7–52.
- Bél 1979 = Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica c. művéből. Tolna vármegye leírása. Ford. Kun Lajos. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből IX. Szerk. K. Balog János. Szekszárd, 1979. 327–364.
- Bél 1982 = Bél Mátyás: Pest-Pilis-Solt vármegye. Ford., jegyz. Szóts Rudolf. In: Bács-Kiskun megye múltjából VI. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. (A Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai VIII.) Bp., 1982. 9–67.
- Bél 1984a = Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása. Ford. Lakatos Pál – Téglássy Imre, s. a. r., tanulm., jegyz. Zombori István. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1980–81/2. Szeged, 1984. 55–75.
- Bél 1984b = Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. Vál., s. a. r., bev. Wellmann Imre. Ford. Wellmann Imre – Püspöki Nagy Péter. (Történetírók Tára) Bp., 1984.
- Bél 1992 = Bél Mátyás: Gömör vármegye leírása (1749). Ford. Tóth Péter. (Gömör néprajza XXXV.) Debrecen, 1992.
- Bél 1993 = Bél Mátyás levelezése. S. a. r., bev., jegyz. Szelestei N. László. (Magyarországi tudósok levelezése 3.) Bp., 1993.
- Bél 1996 = Bél Mátyás: Komárom vármegye. Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Ford. Vilimszky László, s. a. r. Koncsol László. Pozsony, 1996.
- Bél 1999 = Bél Mátyás: Zala vármegye leírása. Ford. Szabó Béla. In: Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján. Szerk. Káli Csaba. (Zalai Gyűjtemény 46.) Zalaegerszeg, 1999. 7–70.
- Bél 2001–2006 = Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása. – Descriptio Comitatus Semproniensis. I–III. A latin szöveget gond. és ford. Déri Balázs (I.), Földváry Miklós (I.), Tóth Gergely (I–III.). Szerk. Kincses Katalin Mária. (Sopron város történeti forrásai. C sorozat, 2–4.) Sopron, 2001–2006.

- Bél 2002 = Bél Mátyás: Torna vármegye leírása. Ford. Tóth Péter. In: Torna vármegye és társadalma 18–19. századi források tükrében. Szerk. Rémiás Tibor. Bódivaszipal–Miskolc, 2002. 51–110.
- Bél 2011 = Bel, Matthias [Bél Mátyás]: Notitia Hungariae novae historico geographica ... Comitatum ineditorum tomus primus, in quo continentur ... Comitatus Arvensis et Trentsiniensis. Edendo operi praefuit et praefatus est Tóth, Gregorius [Tóth Gergely]. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Glück, Ladislaus [Glück László] – Gőzsy, Zoltanus [Gőzsy Zoltán] – Tóth, Gregorius [Tóth Gergely]. Bp., 2011.
- Bél 2012 = Bel, Matthias [Bél Mátyás]: Notitia Hungariae novae historico geographica ... Comitatum ineditorum tomus secundus, in quo continentur ... Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Veszprimiensis. Edendo operi praefuit et praefatus est Tóth, Gregorius [Tóth Gergely]. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Benei, Bernadett [Benei Bernadett] et al. Bp., 2012.
- Bél 2014 = Bél Mátyás: Ung vármegye leírása. Ford., bev., jegyz.: Benei Bernadett – Tóth Gergely. Bp., 2014.
- Bél 2016 = Bel, Matthias [Bél Mátyás]: Notitia Hungariae novae historico geographica ... Comitatum ineditorum tomus tertius, in quo continentur ... Comitatus Iaurinensis, Comaromiensis et Strigoniensis. Edendo operi praefuit et praefatus est Tóth, Gregorius [Tóth Gergely]. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Benei, Bernadett [Benei Bernadett] – Rudolphus Jarmalov [Jarmalov Rezső] – Tóth, Gregorius [Tóth Gergely]. Bp., 2016.
- Bél 2017 = Bel, Matthias [Bél Mátyás]: Notitia Hungariae novae historico geographica ... Comitatum ineditorum tomus quartus, in quo continentur ... Comitatus Alba Regalis, Tolnensis, Simigiensis et Baranyiensis. Edendo operi praefuit et praefatus est Tóth, Gregorius [Tóth Gergely]. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Benei, Bernadett [Benei Bernadett] et al. Bp., 2017.
- Bél 2018 = Bel, Matthias [Bél Mátyás]: Notitia Hungariae novae historico geographica ... Comitatum ineditorum tomus quintus, in quo continentur... Comitatus Sarosiensis, Zempliniensis, Ungváriensis et Bereghiensis. Edendo operi praefuit et praefatus est Tóth, Gregorius [Tóth Gergely]. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Benei, Bernadett [Benei Bernadett] et al. Bp., 2018.
- Bél 2020 = Bel, Matthias [Bél Mátyás]: Notitia Hungariae novae historico geographica ... Comitatum ineditorum tomus sextus, in quo continentur... Comitatus Abaujváriensis, Gömöriensis, Thornensis et Bor-

sodiensis. Edendo operi praefuit et praefatus est Tóth, Gregorius [Tóth Gergely]. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Benei, Bernadett [Benei Bernadett] et al. Bp., 2020.

Bél 2023 = Bel, Matthias [Bél Mátyás]: Notitia Hungariae novae historico geographica ... Comitatum ineditorum tomus septimus, in quo continentur ... Comitatus Hevesiensis, Csongradiensis, Bácsiensis et Bodrogiensis, atque districtus Cumanorum et Iazygum. Edendo operi praefuit et praefatus est Tóth, Gregorius [Tóth Gergely]. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Benei, Bernadett [Benei Bernadett] et al. Bp., 2023.

CJH 1900. 1657–1740 = Corpus Juris Hungarici — Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvényczikkek. Ford. Tóth Lőrincz, közrem. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső. Bp., 1900.

Rantzau 1608 = Ranzovius, Henricus [Rantzau, Heinrich]: Methodus apodemica seu peregrinandi, perlustrandique regiones, urbes et arces ratio. Argentinae, 1608.

Zwinger 1577 = Zwingerus, Theodorus [Zwinger, Theodor]: Methodus apodemica in eorum gratiam, qui cum fructu in quocunque tandem vitae genere peregrinari cupiunt. Basileae, 1577.

Szakirodalom

Bakács 1936 = Bakács István: A magyar jobbágy a XVIII. században. In: Századok 70. (1936) 282–303.

Bakács 1947 = Bakács István: Mezőgazdaságunk és az agrárszakirodalom a XVIII. században. In: Századok 81. (1947) 140–151.

Barta 1981 = Ifj. Barta János: A magyar mezőgazdasági irodalom forrásértéke a 17–18. században. In: Egyetemes Történeti Tanulmányok 15. (1981) 15–24.

Belák 1984 = Matej Bel 1684–1749. Výberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela. Zostavil Belák, Blažej a kolektív. H. n. [Martin], 1984.

Benei 2022 = Benei Bernadett: „Erdő is van, makk is van, maj’ meghízik a kis kan” Adalékok a 18. századi magyarországi sertéstartás történetéhez. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2020–2021. Szerk. Albert Gábor – Imre Zoltán. Bp., 2022. 7–30.

Dóczy–Wellmann–Bakács 1934 = Bibliographia litterarum Hungariae oeconomicarum e prioribus saeculis (1505–1805). Conscripterunt Dóczy, Eugenius [Dóczy Jenő] – Wellmann, Emericus [Wellmann Imre] – Bakács, Stephanus [Bakács István]. (Bibliographia Oeconomica Hungariae I.) Bp., 1934.

- Horváth 2003 = Horváth Gergely Krisztián: Csiszolatlan gyémánt. Bél Mátyás életművéről három kiadvány kapcsán. In: Korall 4. (2003) 11–12. 273–287.
- Kulcsár 2006 = Kulcsár Krisztina: A politikai és társadalmi elit utazásai: 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán. In: Korall 7. (2006) 26. 99–127.
- Stagl 1980 = Stagl, Justin: Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung von Humanismus bis zur Aufklärung. In: Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit, vornemlich im 16–18. Jahrhundert. Hrsg. von Rassem, Mohammed – Stagl, Justin. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1980. 131–204.
- Stagl 2004 = Stagl, Justin: A History of Curiosity: The Theory of Travel, 1550–1800. London, 2004.
- Szelestei N. 1984 = Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. Bp., 1984.
- Szelestei N. 1989 = Szelestei N. László: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp., 1989.
- Tóth 2006 = Tóth Gergely: Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus). – Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Poseniensis asservantur. (Nemzeti Téka) Bp., 2006.
- Tóth 2007 = Tóth Gergely: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése. I–II. Doktori disszertáció. Bp., 2007.
- Valera 1986 = Valera, Gabriella: Statistik, Staatengeschichte, Geschichte im 18. Jahrhundert. In: Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. von Bröderker, Hans Erich. Göttingen, 1986. 119–143.
- Wellmann 1984 = Wellmann Imre: Bél Mátyás munkássága. In: Bél 1984. 5–32.
- Wellmann 1985 = Wellmann Imre: Bél Mátyás és az agrártörténet. In: Agrártörténeti szemle 27. (1985) 1–2. 58–65.
- Wellmann 1990 = Wellmann Imre: Bél Mátyás Magyarország közgazdaságáról. In: Lymbus Művelődéstörténeti Tár 2. (1990) 185–197.